

A SUPPLEMENT TO „OLDER PAPER MILLS IN SLOVENIA”

Summary

The author publishes some supplements to his treatise on „Older paper mills in Slovenia” (Zgodovinski časopis VIII, 1951, pp. 87-117). The new data concern the paper mills of Goričane, Radeče and Žužemberk in the first half of the XIXth century. He also publishes three new paper water marks recently discovered.

Lavo Čermelj

KAKO JE PRIŠLO DO PRIJATELJSKEGA PAKTA MED ITALIJO IN KRALJEVINO SHS L. 1924

Obsežna je predvojna literatura o zgodovini Reke za čas od konca prve svetovne vojne do njene priključitve Italiji, a tudi po drugi svetovni vojni se je veliko pisalo o Reki. Ustrezno literaturo v zvezi z mirovno konferenco je Zgodovinski časopis že omenil, zaradi tega hočemo tu opozoriti samo na nekatere novejšje publikacije, tako na knjigo »Con D'Annunzio e Millo in difesa dell'Adriatico« (Firenze, 1956), ki jo je napisal Giovanni **Giuriati**, kateri je bil načelnik kabineta v D'Annunzijevi vladi in je dejansko vodil vso notranjo in zunanjo politiko Reškega regentstva, na članek Milana **Marjanovića** »Rijeka na konferenciji mira i u Rapallu 1919—1920« v zborniku »Rijeka« (izd. Matica Hrvatska. Zagreb 1953. Str. 305—348) in knjigo Ferda **Čulinovića** »Riječka država« (Od Londonskega pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji) (Izd. Pov. društvo NR Hrvatske. Zagreb 1953). Toda tudi spričo tako številne literature je ostala nepojasnjena zadnja, odločilna faza, ko je bil sklenjen prijateljski pakt med Italijo in Kraljevino SHS ter je bila v zvezi s tem Reka priključena Italiji. Marjanović pravi v tem pogledu v svojem članku: »O tim razgovorima nije se davalo ništa u javnost, a malo šta je stavljeno na papir.« Prva trditev drži do neke mere, nikakor pa druga. Tako moremo namreč soditi po obsežnem dokumentarnem materialu o tem predmetu, ki ga je sedaj prinesla uradna publikacija italijanskega zunanjega ministrstva »I documenti diplomatici italiani« (Sedma serija: 1922—1935, knjiga II: 27. april 1923 — 22. februar 1924, ki je izšla konec 1955).

Ta zbirka dokumentov je zelo široko osnovana in zajame vso diplomatsko zgodovino Italije od njene ustanovitve l. 1861 do premirja 8. septembra 1943. Razdeljena je na 9 serij: I. obsega dobo do 20. IX. 1870, II. do 5. III. 1896, III. do 31. XII. 1907, IV. do 2. VIII. 1914, V. do 4. XI. 1918, VI. do 30. X. 1922, VII. do 14. IV. 1935, VIII. do 3. IX. 1939 in IX. do 8. IX. 1943. Vsaka serija ima po več knjig, a vsaka knjiga obsega okoli 500 strani velike, četverke. Zbirko redigira posebna komisija, katere predsednik je Alessandro **Casati** in katere člani so po večini univerzitetni profesorji zgodovine. Urednik VII. serije je Ruggero **Moscatti**, redni profesor moderne zgodovine na univerzi v Messini in konzulent za arhivalne zadeve v zunanjem ministrstvu. Zbirka prinaša samo diplomatske spise (ne objavlja torej ne besedil raznih dogovorov, paktov in pod., a tudi ne izjav ministrov in diplomatov, ki so bile objavljene v listih). Vsaka knjiga ima na prvem mestu indeks dokumentov s tekočo številko, s krajem in datumom izvora, naslovom pošiljatelja in naslovljenca ter predmeta. Nato sledi besedilo dokumentov s potrebnimi kratkimi formalnimi pripombami. Na koncu knjige je stvarni register in seznam osebnih imen.

Dokumenti izvirajo iz raznih arhivov zunanjega ministrstva, iz arhivov poslaništev, iz arhiva urada za tisk in pod. Zbirka ne obsega vseh dokumentov. Glede marsikaterega, ki se omenja v kakem objavljenem dokumentu, je izrecno rečeno, da ni bil objavljen. Knjige ne izhajajo po določenem redu. Doslej je izšlo v celoti kakih 10 knjig. (Interesentom naj povemo, da hrani prve knjige Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani in da prejema nadaljnje knjige NUK.)

Knjiga, ki nas tu zanima, zajame dobo od aprila 1923, ko je Mussolini iz svoje vlade odstranil pristaše Ljudske stranke, do aneksije Reke, in prinaša 663 dokumentov. Velik del se nanaša na italijansko okupacijo Krfa, toda pretežno je govor o reškem vprašanju.

Tedaj je bilo že poltretje leto od sklenitve Rapallskega dogovora (12. XI. 1920), ki je ustvaril samostojno Reško državo, in je že poslovala v Opatiji italijansko-jugoslovanska paritetna komisija, ki je bila imenovana na osnovi konvencije iz Sante Margherite (23. XII. 1922) z nalogo, da reši še odprta vprašanja, tedaj je bila na Reki že izvoljena konstituanta (24. IV. 1921), v kateri so kljub fašističnemu terorju avtonomisti z Riccardom Zanella na čelu dosegli večino, a tedaj je tudi že predsednik konstituante Zanella po fašističnem udaru (3. III. 1922) s člani vladne večine moral iskati zatočišče v Kraljevici na jugoslovanskem ozemlju ter je vladne posle na Reki po nalogu italijanske vlade prevzel fašistični podpredsednik konstituante Attilio Depolli.

Mussolini je, kakor izrecno poudarja v pismu z dne 8. VIII. 1923 predsedniku paritetne komisije za Reko, 16. novembra 1922, ko je predložil parlamentu v ratifikacijo konvencije Svete Margherite, ki so bile podpisane pred nastopom njegove vlade, izjavil, da »se morajo mirovni dogovori, pa naj bodo dobri ali slabi, čim so podpisani in ratificirani, tudi izvajati,« a je tudi pripomnil, da pogodbe niso večne in ne nepopravljive. Dejansko pa je kot načelnik vlade glede Reke nadaljeval akcijo, ki jo je že prej odobral in podpiral kot vodja fašizma, da namreč na vse načine prepreči, da bi se mogla mirno razvijati Reška država, tako da bi jo lahko čimprej priključil Italiji. V tem pogledu je spretno izkoriščal šibkost tedanje vlade Kraljevine SHS v notranjem in zunanjem političnem življenju. Kot viden znak te šibkosti je imel njeno nezainteresiranost ali pasivnost za časa krfske afere in še bolj ob imenovanju generala Giardina za guvernerja Reške države (Mussolini ne govori v ustreznem sporočilu raznim državam o guvernerju »Reške države«, temveč o guvernerju »mesta Reke«), ki je bilo dejansko le prvi korak k aneksiji (16. septembra 1923).

Drugačna je bila seveda reakcija ljudstva na ta italijanska izzivanja, tako da se je skoro zdel neizogiben vojni spopad.

Svest si svoje moči, je Mussolini zaključil pismo predsedniku paritetne komisije s pravim ultimatom: »Fašistična vlada je po jasni in neovrgljivi ugotovitvi absolutne neplodnosti petmesečnih pogajanj prišla do zaključka, uradno naznanjati, da se bo italijanska vlada, ako do 31. avgusta t. l. ne bo usoda Reke rešena na način, ki upošteva historično in dejansko italijanstvo mesta in pravice zaledja, odločila ubrati drug način postopanja.« Ta ultimativni termin je bil podaljšan do 15. septembra in 16. septembra je kot prvo represalijo za neizpolnjeno zahtevo Mussolini imenoval generala Giardina za guvernerja »mesta Reke«.

Med pogajanja je Italija postavila 3 predloge: Najprej je predlagala aneksijo Reke Italiji in v protiučje za to jugoslovansko suverenost nad luko Baroš in Delto (ki sta bili itak že prisojeni Jugoslaviji s pismom ministra Sforze Trumbiću) ter večje koncesije v ostalem delu glavne luke in rektifikacijo meje pri Kastvu in Reki. Ta predlog je propadel, ker je Jugoslavija zahtevala za kompenzacijo Zadar in Lastovo. Nato je Italija predlagala, da naj prevzame

vlado na Reki paritetna komisija, ki pa naj bi takoj poverila vladne posle italijanskim upravnim in političnim organom za dobo enega leta: Baroška luka in Delta bi prišli pod jugoslovansko suverenost, a bi ostali pod kontrolo paritetne komisije. Jugoslavija je odbila ta predlog, ker je predvideval kontrolo njene trgovine na lastnem ozemlju. Odbila pa je tudi tretji italijanski predlog, ki je zahteval poveritev vladnih poslov na Reki italijanskim organom brez časovne omejitve in je Jugoslaviji dopuščal prosto uporabo Baroške luke in Delte v trgovinske namene.

Jugoslavija ni videla drugega izhoda iz zagate, kakor da dà registrirati Rapalski dogovor pri Društvu narodov, da bi nato lahko zahtevala arbitražno rešitev reškega vprašanja.

To je resnično tudi storila septembra 1923. Italiji ni preostalo drugega, kakor da stori enako, toda z rezervo, s katero je izključevala vmešavanje tretjega pri reševanju reškega vprašanja. Ideja, rešiti reško vprašanje z arbitražo, ni imela najboljših izgledov, kajti predsednik Švicarske konfederacije, na katerega so predvsem mislili kot razsodnika, je že vnaprej odklonil to funkcijo. Francija pa je bila principialno proti vsaki arbitraži, dokler je bilo še odprto vprašanje Porurja. Italija pa je z močno politično aktivnostjo odvrnila tudi to oviro na poti do aneksije Reke.

Predviden je bil pritisk na ministrskega predsednika Pašića neposredno po italijanskem poslaniku v Parizu Romanu Avezzani in posredno preko francoskega ministrskega predsednika Raymonda Poincaréja, preko Foreign Officea in češkoslovaškega zunanjega ministra Beneša. Ko je Avezzana Poincaréju sprožil misel, da naj bi ta vplival na Pašića ob njegovem obisku v Parizu, ga je Poincaré opozoril, da »je Pašić že nekoliko star in okostenel v svojih pred-sodkih ter da bi bilo njegovo posredovanje bolj uspešno, ako bi mogel govoriti s srbskim kraljem, čigar duh je bolj odprt za sprejemanje bolj praktičnih in splošnih sugestij«.

Kakšen je bil ta duh, nam odkriva izjava, s katero je skušal tedanji jugoslovanski zunanji minister Ninčić opravičevati registracijo Rapalske pogodbe nasproti italijanskemu legacijskemu svetniku Tostiju de Valminuta v Ženevi (11. XI. 1923). Povedal mu je, da se on že dve leti bori za politično zblizanje z Italijo ob najhujših napadih jugoslovanskega tiska in celo grožnjah s smrtjo. V svojem prizadevanju pa da ima oporo samo v kralju Aleksandru. Toda »prokleti reški problem« (to naj bi bile Ninčičeve besede) zastruplja odnose med Jugoslavijo in Italijo. »Za Ninčiča (poroča Tosti) ima reški problem zelo relativno vrednost. Srbija nima nobenega interesa v Severnem Jadranu; pač pa mora povečati in ojačiti luško ureditev Splita, mora potisniti svoj promet še bolj južno, v Kotor, ter mora kakor Avstrija gledati na Solun. Reka je zunaj njenega sistema, predstavlja le odklon prometa predvsem na škodo Srbije, Banata, Bosne, t. j. najbogatejših predelov nove kraljevine.

Reka je hrvatska luka, Reka je raison d'être za divjo hrvatsko opozicijo, Reka je zastava za vse nezadovoljneže na Hrvatskem in v Sloveniji, ki se zarotujejo proti obstoju in koheziji troimenske kraljevine. Zaradi tega je treba iskati rešitev reškega vprašanja.«

Da je Poincaré pravilno sodil, ko je označil Pašića za manj dostopnega za taka pogajanja, izhaja iz razgovora, ki ga je imel Pašić že 7. sept. 1923 s poslanikom Avezzanom v Parizu. Izjavil mu je, da želi zblizanje z Italijo in da ga zaradi tega Hrvatje napadajo. Zato se ne mara več vmešavati v to zadevo. Vendar je bil za razgovore z Italijo, da bi našli nekako provizorno rešitev, ki pa bi morala sloneti na Rapalskem dogovoru.

Intenzivne razgovore med Italijo in Jugoslavijo so vodili na eni strani italijanski poslanik v Parizu Romano Avezzana, italijanski odpravnik poslov

v Beogradu Consalvo Summonte ter izredni odposlanec general Alessandro Bodrero, na drugi strani pa ministrski predsednik Nikola Pašić, zunanji minister Momčilo Ninčić in sam kralj Aleksander. Nalogo posebnega informatorja pa je opravljal Ljubomir Nešić.

Med pogajanja pa je postopoma dozorela misel, da naj bi bilo z rešitvijo reškega vprašanja združeno politično zблиžanje obeh držav. Sprožil jo je Mussolini že 5. septembra 1923 nasproti jugoslovanskemu poslaniku v Rimu V. Antonijeviću, ko mu je šlo za to, da odvrne morebitno arbitražno rešitev reškega vprašanja. Že 17. istega meseca je kralj Aleksander izjavil Summonteju, da »bo glede političnega sporazuma sprejel vsak predlog ter da se bo povsem zavzel za njegovo realizacijo«.

Kljub intenzivnim razgovorom pa so pogajanja le počasi napredovala. Najmanj popustljiv je očitno bil Pašić, kajti šele 13. oktobra 1923 je lahko Summonte poročal Mussoliniju, da je Pašić tedaj prvič dopuščal možnost revizije in modifikacije Rapallskega dogovora.

Da se niso pogajanja prekenila, je morala Italija v nekaterih ozirih omiliti svojo raznarodovalno politiko na Primorskem. Tako je Mussolini 26. okt. 1923 na opozorilo Summonteja ukazal videmskemu in tržaškemu prefektu (puljski se ne omenja!), da se mora iz mednarodnih ozirov in spričo pogajanj med Rimom in Beogradom nujno suspendirati odlok o dvojezičnosti slovenskih časopisov. Prav v tistih dneh pa je bila izdana tudi Gentilejeva šolska reforma, ki je odpravila vse slovenske in hratske šole. Summonte je opozoril Mussolinija na nejevoljo, ki jo je vzbudil ta ukrep v Jugoslaviji, in Mussolini je v tem pogledu poslal depešo v Beograd 13. okt., vendar v zbirki ta depeša ni objavljena. Izvemo samo to, da jo je Summonte izročil Nešiću in da se je ta zanjo zahvalil.

Ko je Pašić pristal na revizijo Rapallskega dogovora, so se pričela teritorialna pogajanja. Jugoslavija je najprej zahtevala Lastovo in bližnje otoke ter razne mejne korekture v reškem okolišu. Ker je Italija povsem zavrnila zahtevo po odstopu Lastova in bližnjih otokov, je Pašić predlagal široko spremembo meje pri Idriji in Postojni. Proti temu pa je nastopil kralj Aleksander in je zahteval od njega, naj fomulira zmernejše zahteve. Italija pa ni hotela pristati niti na zahtevane korekture okoli Reke, zlasti ne glede Rečine. Kakšen je bil končno rezultat, je razvidno iz samega pakta.

Ravnanje kralja Aleksandra nam bo povsem jasno, ako beremo prijateljski razgovor, ki ga je imel 7. decembra 1923 s poslanikom Avezzano v Parizu. Potrdil je Ninčićevo izjavo, da je predvsem hrvatska občutljivost kriva, da je reško vprašanje še odprto. Nato pa je poudarjal svojo željo po prijateljskem sporazumu z Italijo, da bi se tako otresel francoskega in angleškega vpliva. Na izrecno vprašanje poslanika Avezzane je izjavil, da bo v dosego takega pakta po svojem povratku v Beograd vplival, da se reši reško vprašanje v smislu italijanskih predlogov.

V isti depeši, s katero je Avezzana sporočil Mussoliniju vsebino razgovora s kraljem Aleksandrom, pa mu je tudi javil, da je Stjepan Radić, ki je bil tedaj v izgnanstvu, ponovno zahteval sestanek z njim. Mussolini se mu je zahvalil za sporočilo in ga obenem obvestil, da mu bo dal potrebna navodila glede sestanka z Radićem, ki »utegne postati zelo zanimiv, zlasti če pogajanja glede Reke ne bi uspela«.

Rešitev reškega vprašanja je bila, kakor omenjeno, postala sestavni del prijateljskega pakta med Jugoslavijo in Italijo. Pogajanja za sam prijateljski pakt so se vodila v najstrožji tajnosti. Tako je Ninčić preko Summonteja opozoril Antonijevića v Rimu, da ne sme o tem drugače poročati kakor po

posebnem kurirju in da mora le on osebno (in nihče drugi na poslaništvu) dešifrirati depeše o tem predmetu.

Besedilo pakta je bilo sestavljeno z jugoslovanske strani, pri čemer je bil glavni akter sam kralj Aleksander. Mussolini je sprejel predlagano besedilo, vnesel je pa majhno spremembo v drugi odstavek drugega člena, ki govori o medsebojni politični in diplomatski pomoči v primeru notranjih nemirov. Zamenjal je besede »notranji red« in »prekucijska gibanja«, ki »bi utegnile biti razlog za zlobno interpretacijo, češ da gre za obveznost, vmešavati se v notranje zadeve obeh držav«. Dodal pa je še, da »je bil zaskrbljen, da bi taka interpretacija lahko dala povod za kritiziranje sedanje jugoslovanske vlade, ki mora biti sedaj v interesu Italije ojačena«.

Da ni bila ta bojazen neutemeljena, nam pričata dva značilna dokumenta.

Na predvečer podpisa prijateljskega pakta se je, kakor poroča generalni sekretar društva »Dalmazia« Mussoliniju, iz krogov okoli Radića širila vest, da sta Mussolini in Pašić sklenila tajen dogovor, s katerim se je Italija obvezala v primeru notranjih nemirov v Jugoslaviji na zahtevo poslati ji čete na pomoč, v vsakem primeru pa ohraniti blagohotno nevtralnost. Prav tako da sta se domenila, da pristane Italija na to, da Jugoslavija ob ugodni priliki zasede Solun in njegovo zaledje, a da dobi zato Italija kot kompenzacijo od Jugoslavije teritorialne koncesije v Dalmaciji. Mussolini je k temu dopisu lastnoročno pripisal »balle« (laži) in je v odgovoru zanikal obstoj takega dogovora.

Ta vest je le nekoliko predelana izdaja podobne vesti, ki jo je nekaj dni prej (16. jan. 1924) poslal Mussoliniju Attilio Tamaro, ki je bil tedaj delegat fašistične stranke na Dunaju. Tamaro se je ponovno sestal s St. Radićem in ta mu je med drugim izročil tudi prepis sporočila, ki mu ga je baje po zaupni osebi poslal sam Pašić. Po tem sporočilu naj bi se bila Srbija že dogovorila z italijansko vlado za primer, da pride do revolucije na Hrvaškem.

Pogajanja za prijateljski pakt so bila strogo tajna, vendar ne toliko, da bi druge države tega ne slutile, saj je Francija celo predlagala nekak trojen pakt med Italijo, Francijo in Jugoslavijo. Tudi podpis bi moral biti zelo diskreten in so zato kot kraj podpisa določili Milan ali Trbiž. Toda 11. januarja je Ninčić smatral za umestno, da obvesti Francijo, Britanijo in ZDA o dejansko že sklenjenem paktu. Tedaj je Italija opustila vsako rezerviranost in je povabila Pašića v Rim, kjer so 27. januarja 1924 slovesno podpisali prijateljski pakt.

HOW IT CAME TO THE FRIENDLY AGREEMENT BETWEEN ITALY AND THE KINGDOM OF SHS IN 1924

Summary

Commenting the IInd book of the VIIth series of the official publication of the Italian Ministry for Foreign Affairs „I documenti diplomatici Italiani“ (April 27, 1923 — Feb. 22, 1924), 1955, the author describes the part played by the Yugoslav government and king Alexander in preparing the friendly agreement between Italy and the kingdom SHS, by which the kingdom SHS recognized the Italian solution of the Rijeka (Fiume) question.